

NA ROZHRANÍ MEZI MORFOLOGIÍ A FONOLOGIÍ: ALOMORFIE VERBÁLNÍCH PREFIXŮ

Markéta Ziková (zikova@phil.muni.cz)
ÚČJ FF MU, Brno

Jazykovědné sdružení, Brno, 18. 4. 2007

Distribuce prefixálních alomorfů není tak arbitrární, jak by se na první pohled mohlo zdát a jak se nám snaží namluvit gramatiky.

1. Data

Verbální prefixy v češtině jsou max. dvouslabičné a mají dva typy alomorfů, které se liší alternacemi v koncovém jádru:

- alomorfy se liší alternací $e \sim \emptyset$ v koncovém jádru
- alomorfy se liší alternací $VV \sim V$ v koncovém jádru

(1) Verbální prefixy a jejich alomorfy

$e \sim \emptyset$		$VV \sim V$	
(bez/beze	bez-sirný, beze-sný)	na/ná	na-letět, ná-let
nad/nade	nad-bíhat, nade-zdít	při/při	při-klopit, při-klop
ob/obe	ob-cházet, obe-chcat	u/ú	u-ložit, ú-loha
pod/pode	pod-barvit, pode-přít	vy/vý	vy-kopat, vý-kop
před/přede	před-definovat, přede-slat	za/zá	za-ložit, zá-ložka
roz/roze	roz-balit, roze-mnout		
s/se	s-ložit, se-pnout	do/dů	do-kázat, dů-kaz
v/ve	v-lákat, ve-tkat	(?o/ú	o-tesat, ú-tes)
vz/vze	vz-línat, vze-dmout	po/pů	po-týkat, pů-tka
z/ze	z-, ze-ptat	pro/prů	pro-niknout, prů-nik

Generalizace:

1. Alomorfie $e \sim \emptyset$ je citlivá na fonologickou strukturu kořene: $e / _ \sqrt{CC}, \emptyset / _ \sqrt{CV}$

2. Alomorfie $VV \sim V$ je citlivá na morfosyntaktickou strukturu: $V / []_V, VV / []_N$

2. Alternace *e* ~ \emptyset a české gramatiky

2.1 Alternace v prefixech

„Předpony končící se souhláskou (*v-*, *s-*, *z-*, *nad-*, *pod-*, *před-* aj.) mají vokalizované varianty s (vkladným) *-e-*, vyskytující se zprav. před základem začínajícím touž, popř. podobnou hláskou (*se-sadit*, *ve-vázat*) nebo skupinou souhlásek (*ode-stlat*, *se-zvat*), ale i jindy (*ode-jít*, *se-brat*).“ (Petr et al. 1986:219)

(2) $C_i - \sqrt{C_i(C)}$: vokalizovaný i nevokalizovaný prefix

vokalizovaný prefix		nevokalizovaný prefix	
$C_i - \sqrt{C_iV}$	$C_i - \sqrt{C_iC(C)}$	$C_i - \sqrt{C_iV}$	$C_i - \sqrt{C_iC(C)}$
	ode-tnout (ve/se/roze-tnout)	od \emptyset -tušit od \emptyset -táhnout	před \emptyset -tvarovat od \emptyset -troubit
	nade-tkat (ve/se/roze-tkat)	před \emptyset -tisknout pod \emptyset -točit	od \emptyset -tlačit od \emptyset -třepotat
	ode-drat (ve/se/roze-drat)	od \emptyset -tabuizovat od \emptyset -dálit	pod \emptyset -trhnout od \emptyset -dlužit
		nad \emptyset -dimenzovat před \emptyset -definovat pod \emptyset -dolovat	od \emptyset -driblovat od \emptyset -drkotat od \emptyset -drmolit
se-sednout	se-skočit	roz \emptyset -sednout	roz \emptyset -skočit
se-sadit	se-stěhovat	roz \emptyset -sadit	roz \emptyset -stěhovat
se-sypat	se-štípat	roz \emptyset -sypat	roz \emptyset -štípat
se-synchronizovat	se-šlapat	roz \emptyset -synchronizovat	roz \emptyset -šlapat
se-seknout	se-šlehat	roz \emptyset -seknout	roz \emptyset -šlehat
se-žehlit	se-šněrovat	roz \emptyset -žehlit	roz \emptyset -šněrovat
	se-žvýkat		roz \emptyset -žvýkat
	se-žmoulat		roz \emptyset -žmoulat
se-zývat	se-zvat (ode-zva)		
ve-vázat	ve-vlnit		
	ve-vrtat		
	ve-vrátovat		

Jsou-li na švu mezi prefixem a sufixem stejné konsonanty, pak se prefix vokalizuje tehdy, je-li jednoslabičný → snaha eliminovat nepravé gemináty.

Některé kořeny vyžadují vokalizovaný prefix vždy, bez ohledu na kvalitu prefixálního konsonantu.

2.2 Epentetický scénář

e alternující s nulou = epentetický vokál, motivace pro epentezi = artikulace (*e* se vkládá do artikulačně problematických řetězců)

e alternující s nulou = reflexe diachronního stavu (vokalizace jerů, Havlíkovo pravidlo)

(3) Alternace *e* ~ Ø není epentetická ani jerová

stejně řetězce	slovenština	neologismy
konzerva – konzerv	osol – osla	firma
barva – barev	zmysel – zmysla	fírem (x šarm)
kvarta – kvart	víchor – vichra	norma
karta – karet	macher – machra	norem
pocty – poct	ocot – octa	makro
octy – ocet	tucet - tucta	maker (x spíkr)
intru – intr		intro
intro - inter		inter (x intr)

→ **alternanční pozice musí být kódována v lexikální reprezentaci morfému**

3. Alternace *e* ~ Ø a model CVCV: \sqrt{RT} vs. \sqrt{TR}

CVCV = generativní fonologický model (Lowenstamm 1996, Scheer 2004)

- (4) Fonologická struktura je reprezentována na více na sobě nezávislých rovinách. Slabičnou rovinu tvoří lineární řetězec pravidelně se střídajících konsonantických (C) a vokalických (V) konstituentů, minimální jednotka je CV, proto CVCV. Komunikaci mezi rovinami zajišťují asociační linky.

→ **foneticky se realizovat = být asociován se slabičnou strukturou**

→ **všechny konsonantické řetězce jsou uvnitř rozděleny prázdnými jádry**

(5) Lexikální reprezentace \sqrt{HRYZ}

C	V	C	V	C	V
h		r	y	z	

- Místa alternace $e \sim \emptyset$ jsou jádra s plovoucím vokálem

(6) Lexikální reprezentace prefixů s alternací $e \sim \emptyset$ v koncovém jádru

C	V
C	e

(7) Lexikální reprezentace prefixu *od-*

C	V	C	V
o	d		e

- Plovoucí vokál na konci prefixu se foneticky nerealizuje, když:

- je následující jádro plné: **plné jádro řídí** předcházející jádro s plovoucím e
- je následující jádro prázdné a je v konsonantické doméně: **prázdné jádro v doméně řídí** předcházející jádro s plovoucím e

→ být řízen (jádro) = foneticky se nerealizovat

(8) Derivace *rozsypat*

			V						
C	V	C		C	V	C	V	C	V
r	o	z	e	s	y	p	a	t	

- Konsonantická doména?

Scheer (1999): konsonantická doména = větvící se iniciála

- Hierarchie sonority

Sonorita = skalární vlastnost, která souvisí s artikulací jednotlivých typů segmentů.

Greenberg (1978) - 40 různých univerzálií popisujících distribuci konsonantů v iniciálních a finálních konsonantických řetězcích v typologicky různých jazycích, z nichž většina je přímo spojena se sonoritou.

(9) Hierarchie sonority

R >> T

• Princip sonority

všeobecně známý fakt, že kořeny typu \sqrt{RT} , \sqrt{TT} a \sqrt{RR} (dále jen \sqrt{RT}) nejsou příliš typické, je odvozován z principu sonority (slov. jazyky – důsledek zániku jeru)

(10) Sonority Sequencing Principle (Kenstowicz 1994:254)

The construction of complex onsets and codas is guided by a *Sonority Sequencing Principle* (SPP) that requires onsets to rise in sonority toward the nucleus and codas to fall in sonority from the nucleus.

typická větvičí se iniciála: TR, typická kóda: RT, tj. TRVRT

• Iniciální konsonantické řetězce: prázdné jádro je/není v doméně

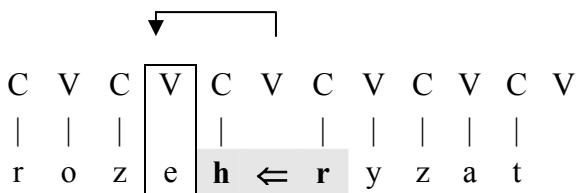
Plovoucí vokál na konci prefixu se foneticky nerealizuje, když:

- je následující jádro prázdné a je v konsonantické doméně: **prázdné jádro v doméně řídí předcházející jádro s plovoucím e**

kořeny typu \sqrt{TR} – mezi iniciálními konsonanty **je doména** → prázdné jádro v doméně řídí jádro na konci prefixu → **nevokalizovaný prefix**

větvičí se iniciála: T = komplement domény, R = hlava domény

(11) Derivace *rozhrzat*

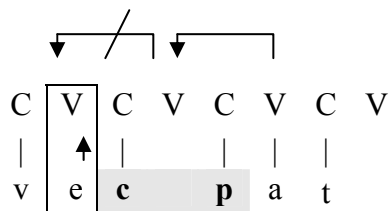
kořeny typu \sqrt{TVR} – mezi iniciálními konsonanty je **jádro s plovoucím vokálem** → jádro s plovoucím *e* je řízeno následujícím plným jádrem, a proto není schopno řídit jádro na konci prefixu → **vokalizovaný prefix**

(12) Derivace *rozehrát*

kořeny typu \sqrt{RT} – mezi iniciálními konsonanty **není doména** → prázdné jádro je řízeno následujícím jádrem, a proto neřídí jádro na konci prefixu → **vokalizovaný prefix**

(13) Derivace *vecpat*

4. Data

(14) Vokalizovaný vs. nevokalizovaný prefix

nevokalizovaný prefix		vokalizovaný prefix	
$\sqrt{CC} = \text{doména}$ TR	$\sqrt{CC} \neq \text{doména}$ RT	$\sqrt{CC} \neq \text{doména}$ RT, CvC	$\sqrt{CC} = \text{doména}$ TR
odø-hlédnout, rozø-kládat	zø-lhostejnět	roze-lk-at	
rozø-žmoulat	rozø-mžikat rozø-mžourat	roze-mž-ít	
rozø-troubit, rozø-drásat	odø-rtuťovat	roze-rd-ít	
rozø-kmotřit, rozø-hňácat	rozø-mňoukat	roze-mn-out	
rozø-proudit, odø-tlačit	rozø-ptýlit	roze-pt-at	
rozø-čvachtat, rozø-členit	odø-čpavkovat rozø-kdákat	roze/ode-čp-ít roze-tk-at	
rozø-cloumat		přede-cl-ít	
rozø-sněžít		roze-sn-ít	
	bezø-rtuťový	beze-rt-ý	
odø-přisahat		ode-př-ít	
rozø-třídít		roze-tř-ít	
rozø-brušovat		pode-br-at	
rozø-drolovat		roze-dr-at	
odø-pravit		ode-pr-at	

Konsonantické domény na začátku kořene nejsou závislé na kvalitě konsonantů, ale na kořenovém vokálu: prefix se vokalizuje jen v kontextu kořenů \sqrt{CC} .

(15) Kořenový vokál? Tematický vokál?

dl-í-t, dl-í-š, dl-i
cp-á-t, cp-e-š, cp-i, ne-cp-a-t
j-í-t, jd-e-š, jd-i, přede/nade/ve/se/roze-jít

klí-Ø-t, klej-e-š, klej
přá-Ø-t, přej-e-š, přej-Ø, ne-přá-Ø-t
je-Ø-t, jed-e-š, jed-Ø, před/nad/v/s-jet

5. \sqrt{CCV} vs. \sqrt{CC}

Existence kořenů typu \sqrt{RT} implikuje existenci kořenů typu \sqrt{TR} , ale ne *vice versa*.

data viz např. Greenberg (1978), Scheer (v tisku)

čeština, polština, ruština: \sqrt{RT} (*rteč*), \sqrt{TT} (*dbát*) i \sqrt{RR} (*l'nut'*)

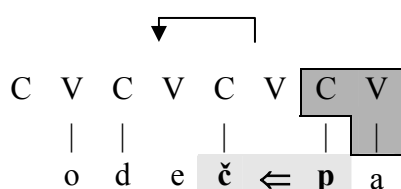
řečtina: \sqrt{TT} (*ptero*)

(angličtina, italština, francouzština, němčina: jen \sqrt{ST})

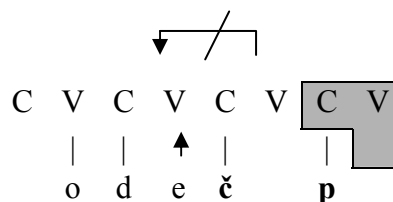
V češtině (jazyk typu \sqrt{RT}) je prázdné jádro v kontextu $\sqrt{C_C}$ v doméně vždy, když je následující jádro obsazeno kořenovým vokálem. V tom případě řídí jádro s plovoucím vokálem na konci prefixu, a ten se foneticky nerealizuje.

Existence domény je podmíněna přítomností kořenového vokálu.

(16) a. *odčpavkovat* – kořen typu \sqrt{TTV}

b. *odečpít* – kořen typu \sqrt{TT}

výjimky: roze-**hřát** (x roz-hřešení), roze-**smát** (x roz-smažit, od-smýkat, od-smolit), roze-**vlát** (roz-vláčet), beze-**jmenný**

V kontextu kořenů typu \sqrt{CC} se prefix vždy vokalizuje, protože prázdné jádro není v doméně.

výjimky: o žádných nevím

(17) Vícekonzonantické iniciální řetězce

a. nevokalizovaný prefix

rozø-**střílet**, obø-**stříhnout**, vø-**stříknout**

rozø-**škvařit**, nadø-**zdvihnout**

rozø-**šklebit**, podø-**sklepit**

b. vokalizovaný prefix

roze-**střít**

roze-**štvát**

roze-**štkát**

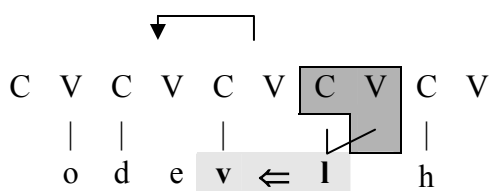
ode-**stlat**

odø-**mlžit**, rozø-**slzet**, rozø-**glgát**, obø-**držet**,

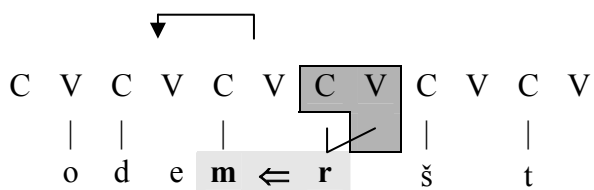
odø-**vrtat**, rozø-**brnět**, odø-**frčet**

odø-**mrštit**, rozø-**drncat**, rozø-**prskat**

(18) *odvlhnout* – kořen typu $\sqrt{\text{CLC}}$

(19) *odmrštit* – kořen typu $\sqrt{\text{CLCC}}$

Rozdíl mezi otevřeným a zavřeným kořenem nehraje pro distribuci $e \sim \emptyset$ na konci prefixu roli → podstatné je, jaké vlastnosti má jádro, které následuje za hlavou iniciální konsonantické domény

**Hlava iniciální konsonantické domény musí být podpořena svým jádrem, s nímž je asociován segment.
Tímto segmentem může být: a) vokál (16)a, b) likvida (18), (19)**

dvojice sibilanta (S) + T v češtině = fonologicky simplexní jednotky
mají stejný fonologický status jako afrikáty: 2 segmenty dominované jedním konstituentem, fci hlavy má T

(20) Dvojice typu ST

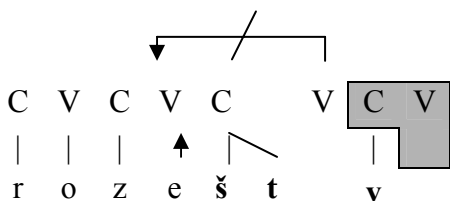

predikce:

Jestliže dvojice ST mají v češtině stejný fonologický status jako afrikáty → mohou být komplementem domény. Je-li jádro v kontextu ST_R v doméně → může řídit potenciální prázdné jádro před sebou. Před skupinou STR tedy může teoreticky stát jakýkoli konsonant, tj. CSTR. ANO: *pštros, pstruh, vstříc, Lanškroun, zapšklý*.

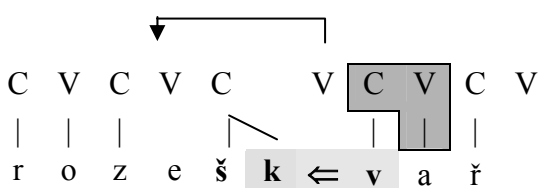
Jiné typy tautomorfémových čtyřkonsonantických skupin, včetně těch, kde by v druhé pozici stála místo sibilanty jakákoli jiná frikativa, jsou negramatické → neexistují.

(21) *rozeštvat* – kořen typu \sqrt{STC}

Mezi *št* a *v* není doména, protože potenciální hlava domény nemá podporu od svého jádra.

(22) *rozškvařit* – kořen typu \sqrt{STCV}

Mezi *šk* a *v* je doména, protože hlava domény má podporu od svého jádra.

6. Závěr

- Alternace $e \sim \emptyset$ v koncovém jádru prefixu je fonologická:
 $\sqrt{CC}: \emptyset / _ CC = \text{doména}, e / _ CC \neq \text{doména}$

- Iničiální konsonantické domény jsou v češtině nezávislé na kvalitě konsonantů

Iničiální konsonantické domény musí být definovány v lexikální reprezentaci → po sloučení kořene typu \sqrt{CC} s tematickým vokálem se nic nemění → tematický vokál nemotivuje vznik domény, i když zaplní jádro za posledním konsonantem kořene → lexikální informaci nelze během derivace přepsat

- Predikce: nové kořeny, které začínají na konsonantické řetězce (bez ohledu na kvalitu konsonantů), mají jen nevokalizované prefixy → nevokalické kořeny jsou diachronním reliktem:
ANO: *bez-drogový, bez-kvótní, z-globalizovat, od-kliknout, od-kriminalizovat, z-privatizovat, před-kvalifikace, od-psychologizovat, od-skenovat, od-skrečovat, od-skrolovat, roz-snowboardovat, od-spamovat, roz-splitovat, od-sprejovat, roz-strečovat, od-streamovat*
- Strach ze vzniku falešné gemináty je silnější než doména (intervence? vložení prázdného CV na šev?)

Bibliografie

- Greenberg, Joseph H. 1978. Some Generalizations Concerning Initial and Final Consonant Clusters. In *Universals of Human Language. Vol 2: Phonology*, J. H. Greenberg (ed.), 243-279. Stanford, California: Stanford University Press.
- Kenstowicz, Michael. 1994. *Phonology in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
- Lowenstamm, Jean. 1996. CV as the only syllable type. In *Current trends in Phonology. Models and Methods*, J. Durand, J. & B. Laks (ed.), 419-441. Salford, Manchester: ESRI.
- Lowenstamm, Jean. 1999. The beginning of the word. In *Phonologica*, J. Rennison & K. Kühnhammer (ed.), 153-166. The Hague: Holland Academic Graphics.
- Lowenstamm, Jean. 2003. Remarks on mutae cum liquida and branching onsets. In *Living on the Edge. 28 Papers in Honour of Jonathan Kaye*, S. Ploch (ed.), 339-364. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Petr, Jan et al. 1986. *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia.
- Scheer, Tobias. 1999. A theory of consonantal interaction. *Folia Linguistica* 32, 201-237.
- Scheer, Tobias. 2004. *A Lateral Theory of Phonology. Vol 1: What is CVCV, and why should it be?* Berlin: Mouton de Gruyter.
- Scheer, Tobias. in press. On the Status of Word-Initial Clusters in Slavic (And Elsewhere). To appear in the proceedings FASL 15, the Toronto Meeting.